

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:4 • 2010

Vilka tidsrymder angår oss?

L'extrême longue durée och den samtida svenska historievetenskapen

Av David Larsson

Hur stora tidsrymder i det förflutna angår egentligen historiker? Talar vi i sammanhanget om hundratals, tusentals eller tiotusentals år? Kanske rentav om ännu längre tidsperioder? Kollektivt skulle vi, historikersverige, knappast kunna ge ett entydigt svar på dessa frågor, men en forskningsinriktning som har svaret klart för sig är Big History. Denna världshistoriska skolbildning använder sig av så stora tidsrymder som det går inom en modern naturvetenskaplig världsbild. Big History skrivs helt enkelt från Big Bang och fram till i dag.

Mot denna bakgrund ser vår egen forskningspraktik, även en *longue durée*-inspirerad sådan, försvinnande småskalig ut. I den här essän kommer jag att använda detta tvära perspektivskifte till att föra ett kritiskt resonemang kring våra egna temporala ramar. Förutom Big Historys teoretiska extremposition kommer mellanpositioner från det svenska historikersamhället att fungera som diskussionsunderlag. Jag ska inleda med att presentera Big History lite närmare genom att göra en kortfattad historiografisk exposé samt lite mer ingående introducera *Maps of time*, det viktigaste verket inom genren.

Big History

Den främste företrädaren för Big History är den australiensiske historikern David Christian som propagerat för inriktningen sedan slutet av 1980-talet. I en programmatisk artikel från 1991 karakteriserade han den moderna historievetenskapen som "a discipline that has plenty of information but a fragmented and parochial vision of its field of inquiry".¹ Vad hans dåtida kollegor saknade var enligt honom viljan att försöka formulera stora berättelser som kunde ge mening och relevans åt de normalvetenskapliga detaljstudierna. Genom utformandet av ett övergripande ramverk ville Christian att historievetenskapen skulle "reestablish its centrality as a discussion about what it means to be human".²

1. David Christian, "The case for 'big history'", *Journal of world history*, 2:2 (1991) s. 224.

2. Christian (1991) s. 238.

Christians ambitioner var uttalat tvärvetenskapliga, han ville bygga broar mellan historia och naturvetenskap. Tillsammans hoppades han att astronomer, biologer och historiker skulle kunna formulera en modern skapelsemyt som reflekterade "the best attempts of our society to answer questions about origins".³ Med hjälp av denna stora ursprungsberättelse skulle historiker kunna börja ställa verkligt stora och viktiga frågor rörande exempelvis mänsklighetens plats i universum eller förhållandet mellan mänskligheten och biosfären.

Denna grandiosa vision hade förmodligen de allra flesta historiker tämligen enkelt avfärdat som icke önskvärd, eller åtminstone som ogenomförbar. Christian hade dock redan skridit till verket. 1989 gavs för första gången en kurs i Big History vid Macquarie University i Sydney där historiestudenter på grundnivå under tretton veckor fick bekanta sig med astronomi, evolutionsbiologi och paleontologi. Först under kursens femte vecka kom människan in i bilden.⁴

Detta okonventionella upplägg gav genklang i forskarvärlden. Kurser i Big History gavs under 1990-talet vid enskilda amerikanska och europeiska universitet. En viktig milstolpe i sammanhanget var holländaren Fred Spiers korta bok *The structure of big history* (1996) som var det första uttalade försöket att skriva Big History.

Christian själv fortsatte sin visionära gärning under 1990-talet genom att undervisa i, och i olika sammanhang propagera för, sitt forskningsprogram. Under tiden skrev han också storskalig historia om inre Eurasien från stenåldern fram till i dag.⁵ Det var emellertid först 2004 som han gav ut sitt eget första – och hittills enda – Big History-verk *Maps of time*. I denna försöker han, på drygt 500 sidor exklusive noter, införliva hela det Big Bang-kosmologiska förflutna i en historievetenskaplig framställning. Vi ska nu titta närmare på denna och se hur Big History-perspektivet i praktiken påverkar skrivandet av en makrohistorisk syntes.

Maps of time

Christians syntes består av sex delar där den första behandlar det livlösa universum och den andra livets uppkomst på jorden. Dessa avsnitt, som är

3. Christian (1991) s. 235.

4. Christian (1991) s. 236f.

5. David Christian, *A history of Russia, Central Asia and Mongolia, 1: inner Eurasia from prehistory to the Mongol empire* (Oxford 1998).

de mest främmande för en historiker, utgör ungefär en femtedel av boken. Även den tredje delen, som handlar om människans evolutionära uppkomst och föragrara historia, ligger i huvudsak utanför historikers kompetens- och intresseområde. Gränsdragningen här är emellertid inte helt klar, och en modern världshistorisk syntes som John och William McNeills *The human web* från 2003 börjar just här, även om de inte ägnar denna del av det förflutna speciellt mycket utrymme.⁶

I praktiken är det alltså först efter 200 sidor, i den fjärde delen, som Christian börjar ägna sig åt traditionell historieskrivning. I denna avhandlar han jordbrukets uppkomst och framväxten av städer och stater ur ett globalt perspektiv. Han följer den historiska utvecklingen fram till ungefär 1000 e. Kr. och lägger, i likhet med far och son McNeill, stor vikt vid de kontaktnät som fanns – och inte fanns – inom och mellan de olika agrar-civilisationerna. Den efterföljande femte delen ägnas sedan åt hur dessa kontaktnät intensifierades och hur de många åtskilda mänskliga världarna slutligen blev till en värld. Christian håller fast vid sitt genomarbetade globala perspektiv och är väl bevandrad inom modern världshistorisk forskning.

Den sjätte och sista delen faller sedan, likt de två första, helt utanför den moderna historievetenskapens temporala ramar – den handlar om framtiden. Christian spekulerar där kortsiktigt om det kommande seklets sociala och miljömässiga utmaningar men lyfter också blicken till Big Bang-kosmologins förutsägelser om det på lång sikt långsamt utslocknande universum. På så sätt både börjar och slutar *Maps of time* med intet.

Vad betyder Big History-perspektivet för oss?

Vad får då detta okonventionella upplägg för konsekvenser för Christians historieskrivning? Lyckas han verkligen knyta samman de olika skalorna och kunskapstraditionerna på ett övertygande sätt? Jag ställer mig tveksam. Christian visar snarare oavsiktligt på varför dessa två vetenskapstraditioner, den humanistisk-samhällsvetenskapliga och den naturvetenskapliga, ofta har svårt att kommunicera med varandra. Deras ömsesidiga betydelse är nämligen för det mesta försvinnande liten.

Ur ett Big Bang-kosmologiskt perspektiv reduceras mänsklighetens historia ofrånkomligen till en betydelselös dagslända. Varken stjärnorna,

6. John McNeill & William McNeill, *Mänskliga nätverk: världshistorien i ett nytt perspektiv* (Stockholm 2006) s. 29–43.

galaxerna eller de svarta hålen påverkas det allra minsta av oss. Vi är en ovanlig, möjligen unik, men till syvende och sist fullkomligt obetydlig kemisk reaktion på ett litet klot någonstans i världsrymden.

Men påverkas människan då inte av det som händer i universum? Jo givetvis gör hon det, i sammanhanget behöver vi inte gå längre än till solens livgivande strålar. Men samtidigt är människors liv så korta att de inte är i närheten av att påverkas av exempelvis en stjärnas födelse och död. För mänskliga individer och släkten skulle det inte spela någon roll om universum de facto var oföränderligt. Nej inte ens de kosmologiska förändringar som har skett under de hundratusentals år människan har funnits till har haft någon avgörande betydelse för artens utveckling. De har utspelat sig så gränslost långt bort att deras direkta påverkan har varit minimal. För de tidsskalor som vi historiker är vana att arbeta med har Big Bang-kosmologi helt enkelt inget konkret förklaringsvärde. Däremot kan det ge någon form av vetenskapligt grundad insikt om människans relativa betydelselöshet i universum.

Big History-förespråkarna vill emellertid inte stanna där. Deras uttalade syfte är istället att visa på hur alla det förflutnas tidsskalor i själva verket hänger ihop. Deras credo är att vi historiker genom att förstå det stora också bättre kan förstå det lilla.⁷ Vad detta medför i praktiken är att Christian i *Maps of time* använder sig av naturvetenskapliga analogier för att belysa och förklara historiska fenomen och processer. Han skriver till exempel att städer och stater fungerar som stjärnor genom att de både omorganiserar och ger energi till de mindre objekt som ligger inom deras gravitationsfält.⁸ Denna metafor har självklart sina pedagogiska poänger, men den är knappast nödvändig för att förstå hur städer och stater fungerar. Den kan ses som klargörande men kan också uppfattas som fördunklande genom att den gör något komplext skenbart enkelt.

Utöver den här typen av återkommande analogier fyller de inledande delarna ingen funktion för hur Christian skriver de senaste 10 000 årens historia. Han gör en tämligen konventionell makrohistorisk framställning där tyngdvikten framförallt ligger på tekniska och ekonomiska förändringar samt övergripande maktstrukturer och ojämlikheter. Verkets största förtjänst är det genomarbetade globala perspektivet och dess största brist dess oförmåga att införliva den nya kulturhistorien. Hur människor lev

7. David Christian, *Maps of time: an introduction to big history* (Berkeley 2004) s. 2.

8. Christian (2004) s. 245.

och tänkt sin tillvaro får läsarna nämligen aldrig veta någonting om. För denna "Grand Unified Theory of the Past"⁹ har detta uppenbarligen inte haft någon signifikant betydelse.

Vår egen temporala forskningspraktik

Hur ser då det tidiga 2000-talets svenska historievetenskap ut? Vilka tidsrymder ägnar vi oss åt? Utan att i överkant generalisera skulle man kunna säga att vi huvudsakligen forskar om de senaste 500 åren, möjligen de senaste 650. Längre tillbaka än till senmedeltidens början går svenska historiker sällan. De allra flesta av oss håller sig också vanligtvis betydligt närmare samtiden än så.

Vilka perioder vi forskar om är emellertid inte riktigt detsamma som vilka tidsramar vi använder oss av. De som forskar om medeltid och tidig-modern tid förhåller sig exempelvis ibland till större tidsrymder genom att beakta det intellektuella arvet från antiken. Ett aktuellt exempel på detta är idéhistorikern Andreas Hellerstedts avhandling om ödesföreställningar i det tidiga 1700-talets Sverige. I denna intar senantika tänkare som Boëthius och Augustinus en nog så central kontextuell plats som Luther och Descartes. De förra är så viktiga för Hellerstedts tolkningar och övergripande förståelse av sin problematik att det är svårt att tänka sig avhandlingen utan dem. Skulle man ta bort det vidgade temporala ramverket hade det helt enkelt varit en annan, och betydligt mindre djuplodande, studie.¹⁰ Den här typen av kontextuella utvidgningar finns givetvis även i mer modernhistoriska verk, om än sällan med fullt så lång temporal räckvidd.

Det finns emellertid också exempel på svenska historiker som vill ta ännu större delar av det förflutna i beaktande. En av de mer välkända i sammanhanget är Arne Jarrick. I tänkeboken *Behovet att behövas* från 2005 tar han sig an frågeställningar och problem som rör hela människoartens historia. Utifrån tvärvetenskapliga forskningsrön skriver han om människan som en historisk kulturvarelse, formad och påverkad av långsamma evolutionära processer.¹¹ Han konceptualiserar här förhållandet mellan natur och kultur på ett sätt som är ovanligt inom historievetenskapen, men tämligen konventionellt inom den allt mer betydelsefulla kognitions-

9. Fred Spier, *The structures of big history: from the big bang until today* (Amsterdam 1996) s. VIII.

10. Andreas Hellerstedt, *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Stockholm 2009).

11. Arne Jarrick, *Behovet att behövas* (Stockholm 2005) s. 36–120.

vetenskapen.¹² Att det finns potentiella beröringspunkter mellan dessa två ämnestraditioner ser vi tydliga prov på i det här temanumret genom David Dunérs och Annika Sandéns & Joachim Östlunds artiklar.

Detta närmande till naturvetenskapliga människoupfattningar är anmärkningsvärd, inte minst med tanke på den närmast paradigmatiske position som den nya kulturhistorien innehar inom vår disciplin. Under 2000-talet har avhandlingar som handlat om "föreställningar om" och "bilden av" varit legio, medan mer traditionella sakhistoriska undersökningar intagit en mer tillbakadragen position. Kanske är denna kognitiva vändning som Dunér kallar den en reaktion mot föreställningarnas primat? Möjliggör måne kognitionsvetenskapen en ny förståelse av diskurser och tankevärldar? Svaret på den här typen av frågor kommer vi förmodligen att få återkommande anledningar till att diskutera under de närmaste fem–tio åren om de stora programförklaringarna visar sig leda till konkreta forskningsinsatser.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att det finns röster inom det svenska historikersamhället som menar att vi bör utvidga våra temporala ramar, om än inte fullt så långt som David Christian anser. Evolutionsbiologerna kan vi kanske samarbeta med, men astronomerna lämnar vi utanför. Ståndpunkten är givetvis inte okontroversiell och står, åtminstone i Jarricks fall, i stark opposition mot mer postmodernistiska och konstruktivistiska utgångspunkter.

Att studera långa tidsperioder

Frågan om vilka tidsrymder som angår oss historiker är nära förbunden med frågan om hur långa tidsrymder vi empiriskt kan och bör studera. I detta sammanhang är det viktigt att ta i beaktande att den moderna historievetenskapen, till skillnad från en del andra humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner, tenderar att vara påfallande konkret och empirinära. Stora svepande generaliseringar över tid är knappast något utmärkande drag för det svenska historikersamfundet.¹³ Empiriska studier med ett flerhundraårigt tidsperspektiv är ännu färre.¹⁴

Men även på dessa områden finns det undantag, exempelvis Eva Öster-

12. Se t.ex. Peter Gärdenfors, *Hur homo blev sapiens: Om tänkandets evolution* (Falun 2000) och Peter Gärdenfors, *Den meningssökande människan* (Falun 2006).

13. Dick Harrison "I skuggan av nutiden? Om den äldrehistoriska syntesens inriktning och möjligheter", *Historisk tidskrift* 123:2 (2003).

14. Se dock Joachim Östlund, *Lyckolander: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott* (Lund 2007).

berg. Hon har under lång tid argumenterat för "de långa linjernas historia" och kom 2009 ut med en resonerande antologiartikel i ämnet.¹⁵ Det som gör Österberg värd att lyfta fram i detta sammanhang är att hon, likt David Christian, tagit klivet från programförklaring till konkret forskning. I hennes senaste projekt om vänskapens historia rör hon sig med empiriska nedslag från en 2500 år lång period. Jag ska här titta närmare på denna studie och lyfta fram vilka konsekvenser Österbergs långa tidsperspektiv får för hennes forskningspraktik.

Vänskap - en lång historia

Den i mina ögon viktigaste förtjänsten med Österbergs utvidgade temporala ramverk är att det både inbjuder och tillåter henne att föra ingående diskussioner kring kontinuitet och förändring i det förflutna. Dessa resonemang hade varit omöjliga för henne att föra utifrån en mer normalvetenskaplig tidsskala och hon skriver angående detta:

För att få korn på både varaktigheterna och variationerna, behöver vi de riktigt långa svepen över tid, de långa linjernas strategi. I bästa fall gör den strategin det möjligt att urskilja inte endast snabba skiftningar utan också långsamma förskjutningar och, faktiskt, det som står stilla.¹⁶

Anspelningen på Fernand Braudels tidsrytmer är här tydlig och denna typ av resonemang återkommer också på flera andra ställen, bland annat när Österberg definierar sitt undersökningsobjekt, vänskapen. Hon beskriver denna som ett socialt fenomen som har en "klang av evighet" över sig, men som också uppfattats på olika sätt genom tid och rum.¹⁷ Relationen mellan de olika tidsrytmerna, mellan det mer varaktiga och det mindre, intar på så sätt en självklar plats genom hela Österbergs studie.

Den långa undersökningsperioden och det slitstarka undersökningsobjektet gör det möjligt för Österberg att föra diskussioner av mer existentiell karaktär. Hon talar med religionsfilosofen Catharina Stenqvists formulering om vänskapen som ett drabbande fenomen, jämförbart med exempelvis kärlek och död. Vidare skriver hon att: "Kanske har den [vänskapen] en tidlös kärna som gör ett studium av sådana fenomen på tvärs

15. Eva Österberg "Den omoderna människan – ständigt i våra tankar", i Mohammad Fazl-hashemi & Eva Österberg (red.), *Omodernt: människor och tankar i förmodern tid* (Lund 2009).

16. Eva Österberg, *Vänskap – en lång historia* (Stockholm 2007) s. 13.

17. Österberg (2007) s. 44.

över seklerna till en existentiell dialog över kulturgränserna.¹⁸ Liknande resonemang förs även på andra ställen i texten där hon istället för ordet tidlös använder sig av uttrycket "eventuellt allmänmänskligt".¹⁹

Denna typ av funderingar hör som sagt inte till vanligheterna inom den svenska historievetenskapen. Tvärtom verkar vi i vår yrkesroll med Österbergs ord vara uppövade i att "identifiera det som rör sig och ändras, det som kolliderar och utmanar".²⁰ Denna yrkesskada, eller vad vi nu ska kalla det, uppfattar jag som tätt sammankopplad med det faktum att vi historiker generellt sett studerar förhållandevis korta tidsperioder och dessutom är påtagligt specialiserade både tematiskt och kronologiskt. För den som likt Österberg gör sig hemmastadd i många olika tidsepoker och forskningstraditioner blir det dock svårt att undvika diskussioner kring det eventuellt tidlösa och allmänmänskliga. Forskare med den bredden tvingas helt enkelt förhålla sig till företeelser och förhållanden som utifrån historievetenskapens invanda tidsramar framstår som helt, eller åtminstone delvis, konstanta.

De långa linjernas historia innebär emellertid inte enbart möjligheter och lösningar utan för också med sig specifika svårigheter, inte minst kring empiriska nyanseringar och jämförbarhet över tid.

Vänskap - en kort historia?

Mot bakgrund av Big Historys temporala ramar framstår emellertid 2 500 år som en påfallande kort tidsperiod. Från dess utblickspunkt framstår det också som spekulativt att utifrån en så snäv kronologisk ram tentativt upphöja vissa företeelser till allmänmänskliga eller tidlösa. Christian skriver på följande sätt om detta i sin debattartikel från 1991: "If we are asking questions about the 'propensities' or 'desires' of the human species, surely the appropriate time scale is that of the species as a whole."²¹ I detta har han givetvis rätt. Problemet är att det inte helt enkelt låter sig göras. I praktiken har nämligen Marc Blochs klassiska definition av historievetenskapen som "studiet av människor i tid"²² aldrig varit speciellt träffande. I själva verket är det skrivande och omskrivna människor i tid som genomgående utgjort historievetenskapens primära undersökningsobjekt.

18. Österberg (2007) s. 43.

19. Österberg (2007) s. 13.

20. Österberg (2007) s. 13.

21. Christian (1991) s. 228.

22. Marc Bloch, *The historian's craft* (Manchester 1992) s. 23.

Om vi uppfattar detta som ett problem skulle en lösning kunna vara att vända sig till de naturhistoriska discipliner som studerar de tidsperioder av mänsklighetens förflutna som faller utanför den traditionella historievetenskapens skriftberoende blickfång. Utifrån tvärvetenskapliga samarbeten med exempelvis evolutionärbio­loger, kognitionsvetare och neurofy­siologer skulle vi kanske kunna skaffa oss en klarare bild av vad det innebär att vara människa. Det finns självklart många sociobiologiska fallgropar och problem med ett sådant tillvägagångssätt, men rent teoretiskt skulle hela mänsklighetens förflutna kunna vara intressant för oss historiker. Det skulle nämligen kunna ge oss större möjligheter att konceptualisera kontinuitet och förändring.

Mot bakgrund av Big Historys enligt mig misslyckade makrotemporala experiment skulle jag dock vilja hävda att den bortre teoretiska gränsen för historievetenskapen går vid mänsklighetens första stapplande steg. Historievetenskap bör per definition handla om människor och om det som påverkar människor. Hur stjärnor föds och dör, hur svarta hål uppstår, eller hur gammalt universum är gör inte det. Dessa fenomen har, som Christian oavsiktligt visar, inget att göra med en humanistisk och samhällsvetenskaplig kunskapstradition och vice versa.

Den teoretiska ytterlighetsposition jag pekat på här sammanfaller med den som framförs av Jarrick, Dunér och Sandén & Östlund. Denna position utgår från att vi historiker bör kunna förhålla oss till allmänmänskliga fenomen. Detta är förstas inte en nödvändig ambition – vi kan säkerligen fylla en meningsfull samhällsfunktion också med mindre kunskapsanspråk. Kanske räcker det gott och väl om vi kan uttala oss om det historiskt specifika?

Men även mot denna position kan man rikta invändningar. Bland annat finns det en överhängande risk att historiskt specifika undersökningar, i synnerhet kulturhistoriska sådana, intar en oproblematiserad kultur­reduktionistisk hållning. Med detta menar jag att de praktiker och föreställningsvärldar som studeras frikopplas från sitt materiella och kognitiva sammanhang – utan att historikersamfundet uppfattar detta som problematiskt. Kulturella och historiska förklaringar blir så att säga inomdisciplinärt själv­tillräckliga. Med ett sådant förhållningssätt riskerar klyftan mellan en naturvetenskaplig och en humanistisk-samhällsvetenskaplig människosyn och kunskapsproduktion ytterligare att fördjupas.

Jag skulle dock vilja hävda att det finns en rad fruktbara mellanpositioner i sammanhanget. Historievetenskapens val står inte mellan sociobiologisk

determinism och kulturreduktionistisk konstruktivism. Min förhoppning är att det svenska historikersamhället på allvar börjar diskutera dessa frågor öppet och lyhört. Kanske kan det här temanumrets artiklar i ämnet vara en början på detta?

Sammanfattande diskussion

Hur stora tidsrymder i det förflutna är det då egentligen som angår oss historiker? Om detta råder det knappast någon konsensus inom det svenska historikersamhället. Detta är förstås inte heller nödvändigt – i den här typen av frågor finns det utrymme för olika historiefilosofiska positioner att samexistera och argumentera med varandra.

Min egen ståndpunkt i frågan är att det finns en bortre teoretisk gräns som utgörs av mänsklighetens uppkomst. I sammanhanget blir givetvis definitionerna av vad som räknas som mänskligheten hopplöst snåriga, men denna fråga kan vi historiker utan problem överlämna åt de naturhistoriska vetenskaperna att diskutera.

Om vi godtar denna bortre teoretiska gräns implicerar det att vi tar forskningsrön om vad som är allmänmänskligt på allvar. Vetenskaper som neurofysiologi, kognitionsvetenskap och evolutionsbiologi blir då viktiga för hur vi närmar oss vårt studieobjekt – människor i tid. Jag vill dock understryka att denna bortre gräns är just *teoretisk* och inte nödvändigtvis måste tas i beaktande av historievetenskapen. Vi kan närma oss det förflutna på ett fruktbart sätt även med andra, mer konventionella tidsramar. Detta får dock konsekvenser, exempelvis kan vi utifrån de senaste 2 500 årens skriftliga lämningar inte på vetenskaplig grund uttala oss om vad som är allmänmänskligt. Vi kan förstås spekulera om det och extrapolera det vi tycker oss se bakåt, men den typen av tankeexperiment har en problematisk ontologisk status. De är spekulationer som vi med våra metoder inte har någon möjlighet att falsifiera.

Denna risk finns också om vi tar den kognitiva vändningen på allvar. Som historiker har vi nämligen ingen vetenskaplig kompetens att granska neurofysiologers eller kognitionsvetares kunskapsproduktion. Vi kan godta deras rön och relatera vår forskning till dem, men pröva dem kritiskt – på det sätt som vi prövar varandra – har vi ingen möjlighet till. Väljer vi att använda oss av den bortre teoretiska gränsen måste vi således göra det med försiktiga förbehåll. De slutsatser vi då drar kommer alltid föregås av ett "givet detta". Ett problem denna teoretiska ytterlighetsposition förvisso

delar med en hel del andra teoretiska försanthållanden.

Det vi framförallt kan vinna på att anta den kognitiva utmaningen och utvidga våra invanda tidsramar är att det kan ge oss nya sätt att konceptualisera kontinuitet och förändring på. Detta skulle också medföra att vi fick större möjligheter att delta i tvärvetenskapliga samarbeten och diskussioner. Kanske är David Christians ursprungliga vision om att historievetskapen ska "reestablish its centrality as a discussion about what it means to be human"²³ en målbild vi borde ta till oss?

23. Christian (1991) s. 238.